

بررسی مشترکات معماری ادیان توحیدی (اسلام، مسیحیت، یهودیت)

زهرا رستاقی: کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، ایران
Zahrarastaghi23@gmail.com

چکیده

دین، مهم‌ترین ایدئولوژی شکل‌دهنده به ساختار اجتماعی، فرهنگی و هنری در جوامع سنتی به شمار می‌آید. علی‌رغم وجود تفاوت‌هایی که در ایدئولوژی ادیان مختلف وجود دارد، می‌توان نقاط مشترکی در حوزه‌ی معماری و پرستشگاه‌های این ادیان مشاهده کرد. ادیان در جهان سنتی به عنوان عنصر غالب در تعیین خط فکری و آداب و منش‌های جوامع مطرح بوده و در شکل‌گیری و نحوه‌ی گسترش هنرها تأثیری ژرف داشته، بطوری که در جهان سنتی، دین با فلسفه‌ی زندگی و هنرها همزاد و همراه است. مراکز عبادی عمیق‌ترین جلوه‌گاه اندیشه و اعتقادات فرهنگ ما و مذاهب در طول تاریخ بشری بوده و ماندگارترین دستاورد تاریخ هنر و تمدن جهانی می‌باشد. با وجود تفاوت، در نگرش ادیان مختلف نسبت به موضوعات معماری، خطوط مشترکی نیز در نگاه آنها وجود دارد که در شکل‌گیری معابد آنها نقش اساسی داشته است. هدف از مطالعه حاضر بررسی نقاط مشترک معماری سه دین توحیدی اسلام، مسیحیت و یهودیت است. در این مقاله فضاهای مذهبی این سه دین شامل مسجد، کلیسا و کنیسه از نظر الزامات معماری که هر دین مشخص کرده است تشریح شده و سپس وجه مشترک معماری این بناها مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر این است که وجوه مشترکی مانند محور، جهت‌گیری، نظم، تناسب، تعادل، ریتم به همراه هندسه‌ای خاص، نمادگرایی، ایجاد سکون برای تفکر و عبادت در نقاط خاص، مرکزیت، سلسله مراتب، توجه به طبیعت، نور، رنگ در بناهای مذهبی هر سه دین توحیدی دیده می‌شود. روش گردآوری اطلاعات به صورت اسنادی و میدانی و تدوین آن به شیوه توصیفی-تحلیلی است.

کلمات کلیدی: ادیان توحیدی، اسلام، مسیحیت، یهود، مشترکات معماری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

امروزه به دلیل تکرر در شیوه بیان سلیق مختلف در ادیان الهی، لزوم دستیابی به زبان مشترک، با رویکرد همپارچگی اقوام، احساس می گردد. واکاوی این مشترکات، بر همگرایی مذهبی - قومی این ادیان موثر خواهد بود و هنر، مستمسکی مناسب برای ایجاد این زبان مشترک است. ساختار کالبدی بناهای نیایشی بسیار متأثر از نوع آیین عبادی است که در آن ها برگزار می گردد؛ بنابراین تنوع ادیان به تنوع معماری بناهای مقدس، منتهی می گردد و وجود عناصر مشابه در معماری ادیان مختلف می تواند موجد زبان مشترک در هنر مقدس برای احتراز از تکرر سلیق، در نتیجه نیل به ایجاد زبان هنری واحد باشد. هدف از ارائه این مقاله جستجوی مشترکات معماری بناهای نیایشی ادیان اسلام، مسیحیت و یهودیت است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این سوال بر آمده است که ادیان توحیدی اسلام، مسیحیت و یهودیت که بر پایه قوانین دینی بنیان نهاده شده است، همانگونه که از نظر پایه و اساس و سرچشمه مشترک اند، آیا از نظر معماری فضایی نیز اشتراکاتی دارند؟ کلیساهای ارامنه و مساجد مسلمانان و کنیسه های یهودیان، از نظر کالبدی دارای چه مشابهت ها و تفرق هایی هستند؟ مطابق یافته های تحقیق تفاوت های ماهوی و وجود تفرقات موجود در قوانین ادیان فوق که منجر به ساخت بناهایی نیایشی با سازماندهی های داخلی متفاوت از یکدیگر شده است، مانعی برای انعطاف پذیری کالبد بنا و نیز تأثیر پذیری آن از معماری مذهبی غالب ایجاد نکرده است. در ادامه ابتدا به تشریح الزامات هریک از بناهای مذهبی ادیان توحیدی پرداخته شده و سپس فصل مشترک های ادیان بررسی شده است.

پیشینه پژوهش

فتحی و حمزه نژاد (۱۳۹۴) در مقاله ی خود تحت عنوان "معناشناسی محور در مسجد و کلیسا" به واکاوی مفهوم محور در مسجد و کلیسا پرداخته اند. نقره کار (۱۳۹۲)، در مقاله ای تحت عنوان "معماری مساجد اسلامی ایران" به بررسی دقیق بنای مساجد ایران طی سالهای متمادی پرداخته است. اسدزاده، رحیمی و حق لسان (۱۳۹۵)، در مقاله ای با عنوان "بررسی معماری ادیان الهی و تاثیر آن در طراحی مدرن"، به بررسی معیارهای بناهای ادیان توحیدی و نقش آنها در طراحی امروزه پرداخته اند. دیواندری، برکاتی و علیپور (۱۳۹۵)، در مطالعه ای به با عنوان "بازخوانی مولفه های موثر بر ادراک معنویت فضای کنیسه" به بررسی ساختار معماری و معنایی کنیسه ها پرداخته اند.

روش تحقیق

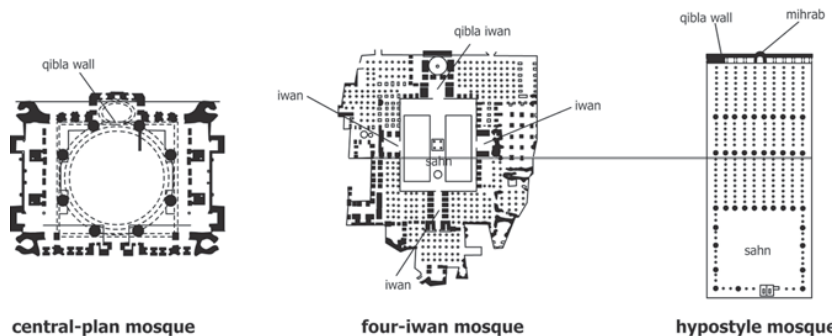
روش گردآوری اطلاعات به صورت اسنادی و میدانی و تدوین آن به شیوه توصیفی - تحلیلی است.

مبانی نظری

مسجد

مسجد فضای عبادت مسلمانان است. کاربری اصلی مسجد، گردهم آمدن گروهی از مردم معتقد به دین اسلام است که برای ادای فریضه ی نماز روزانه پنج مرتبه دور هم جمع می شوند. لفظ "مسجد" کلمه ای عربی است به معنی "پرستیدن یک نفر". بنابراین مسجد "مکانی برای به خاک افتادن" است. مسلمانان می توانند نمازهای روزانه ی خود را به تنهایی و در هر مکانی که برایشان ممکن باشد بخوانند، اما گردهم آیی جمعی در مسجد در برخی فرهنگ های اسلامی بسیار مهم و حائز اهمیت است؛ بخصوص در روز جمعه (روز مقدس مسلمانان). مسلمانان تشویق می شوند که در مسجد برای نماز دورهم جمع شوند و تعالیمی را آنجا فراگیرند.

جهت گیری در مسجد: بسته به دوره ی تاریخی و فرهنگ یک مکان، فرم و سبک معماری مساجد اسلامی تغییر گسترده ای کرد. با این حال، همه ی مساجد از الزامات و مقررات خاصی پیروی می کنند. مهم ترین این قوانین جهت گیری است. تمامی مساجد اسلامی جهان، تا حد ممکن به سمت شهر مقدس مکه جهت گیری می شوند. تمامی مسلمانان در سراسر جهان به سمت مکه نماز می خوانند، به سمت قبله (دیواری از مسجد که به سمت مکه جهت گیری شده است) و محراب (موقعیتی تورفته در دیوار قبله). قبله و محراب هردو از الزامات معماری مذهب اسلام هستند. همچنین بیشتر مساجد منبر (اغلب در نزدیکی محراب) دارند. منبر سکویی مرتفع است که رهبر نمازگذاران در آنجا به سخنرانی می پردازد. به دلیل الزام مسلمانان به شستن دست، سر، پاها و صورت برای آماده شدن جهت نماز، در مساجد همیشه حوض و یا مکانی جهت وضوگرفتن وجود داشته است. مناره ها نیز اغلب یکی از جنبه های مرسوم در معماری مساجد است، اما به هیچ وجه یک ویژگی جهانی نیست. مناره ها در تعداد وسیعی از سبک های معماری مساجد وجود دارد. مناره ها علاوه بر مشخص کردن موقعیت مکانی مسجد؛ محل گفتن اذان توسط موذن نیز است. با توجه به این پارامترهای اولیه الزامات مسجد، تغییرات گسترده ی سبک و معماری مساجد بطور گسترده ای بسته به موقعیت مکانی و دوره ی تاریخی و زمانی دارد. شکل و سبک معماری مساجد نیز ممکن است بسته به موقعیت آن باشد مثلا مساجد کوچک برای مردم محلی آن منطقه و یا مساجد سلطنتی و دولتی مرتبط با سیاست. برخی مساجد فضاهای بیشتری نسبت به بقیه دارند (تصویر ۱). عامل دیگری تفاوت معماری به متفاوت بودن اقلیم نیز برمی گردد (رز، ۲۰۰۹، ص ۲۰).

تصویر ۱- سبک های مختلف معماری مساجد: ۱- مساجد چهار ستونی. ۲- مساجد چهار ایوانی. ۳- مساجد گنبددار (رز، ۲۰۰۹، ص ۲۰)

در اسلام اساس عبادت بر تفکر استوار است و سکون مقدمه تفکر است. برای ایجاد چنین شرایطی نیاز به فضایی بدون کشش و حرکت است که منجر به سیر در عالم معنوی گردد؛ نه اینکه عالم معنا را در کالبد خلاصه گرداند. در معماری اسلامی، فضا در خود آرامش می‌یابد. در مراکز عبادی، کشش بین زمین و آسمان منتفی می‌شود و احساس نمی‌کنیم به جهت خاصی کشیده می‌شویم.

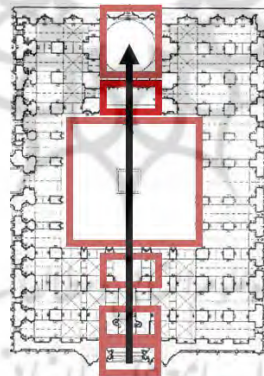
محورگرایی در مساجد: معماری مسجد نوعی معماری تعادل محور است. تعیین محور قبله در مسجد اجتناب ناپذیر است. با این حال، این محور هیچ‌گاه غالب نمی‌گردد و در حد ایجاد کارکردهای عبادی در یکرنگی مسجد به گونه ناغالب ظاهر می‌شود. علاوه بر این، محور قبله در مسجد باعث آشفتگی در تعادل نیروها نمی‌شود. محور در مساجد، بنا به میزان شدت محورگرایی آنها تأثیرات ظاهری و عملکردی و نمادین ایجاد می‌نماید. محور، ساختار مساجد را منتظم می‌نماید و به جدایی فضای منتظم داخل از فضای پر هیاهوی خارج و جهت‌یابی عناصر مسجد در مسیری خاص منتهی می‌شود. محور در مساجد عامل ایجاد سلسله مراتب حرکتی، شکل‌یابی ساختار کلی، تقارن، ریتم‌یابی عناصر هم سو با محور و تأکید بر جهت قبله است (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۵۳)

در اسلام محور عمودی، عامل وحدت برای کثرت عروج روحانی افراد در مسیر رستگاری است. در مسجد، محور عمودی جای خود را در میان سایر بخش‌های مسجد پیدا می‌کند و این محور اعماق زمین را با اوج آسمان پیوند می‌زند. در شرق، عالم منسجم، ایستا و هماهنگ تلقی می‌شود. با چنین دیدگاهی در مسجد، محور عمودی ماهیتی متفاوت از مرکز روحانی مسجد پیدا نمی‌کند. (تصویر ۲) (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۵۴)

تصویر ۲- انطباق مسیر روحانی و رستگاری در فضای مسجد-مقطع مسجد امام تهران (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۵۳)

سلسله مراتب: سلسله مراتب به دو گونه در بناها دیده می‌شود. در دسته اول، سلسله مراتب فضایی برای انتظام شکلی است و توجیه عملکردی مشخصی ندارد. در دسته دوم، هدف، ساماندهی فضا است. سلسله مراتب می‌تواند کارکردی، معنایی و یا نمادین داشته باشد. در وجه کارکردی سلسله مراتب فضایی، چیدمان فضایی برای دسترسی به فضای اصلی اهمیت پیدا می‌کند (تصویر ۳) اما در وجه معنایی، ایجاد آمادگی در افراد برای دسترسی به فضاها و حال و هوای معنوی آنها مطرح است. در کلیساها سلسله مراتب در جای‌گیری عناصر نمادین اهمیت دارد؛ ولی سلسله مراتب در مسجد از نوع کارکردی و معنایی است که مراتب ورود به مسجد را مهیا می‌سازد. رعایت سلسله مراتب فضایی عامل تداوم حرکتی در مسجد است. محور حرکت انسان در مسجد معمولاً با جلو خان و سر در و صحن آغاز می‌شود و تا لحظه‌ای که انسان آرام گیرد و سیر روحانی خویش را آغاز کند به طول می‌انجامد. (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۵۵)

تصویر ۳- نقش کارکردی محور در مساجد، تعریف سلسله مراتب و نظم بخشی به اجزای مسجد. مسجد جامع ورامین (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۵۵)

ایجاد تمرکز ذهن از طریق تقارن و ریتم

تقارن: تقارن در بناهای مذهبی می‌تواند ایجاد سکون و تمرکز و توجه و امنیت نماید و از آشفتگی ذهن جلوگیری کند. تقارن در اکثر فضاهای اصلی مساجد دیده می‌شود. افشار نادری تقارن را به وجود آورنده نظم ایستا و ادراک بصری هدایت شده می‌داند. به گفته پیرنیا تقارن یا همان جفت، در کاخ‌ها و پرستشگاه‌ها برای ایجاد شکوه و سنگینی وجود داشته‌است. قرینه سازی در فضا عامل ایجاد مکانی مستقل و وحدت بخش می‌شود.

ریتم: در مساجد محوردار، ردیفهای ستون و تقابندی با ریتم مشخص و متفاوت از سایر مکانها برای تأکید بر جهت قبله به کار رفته است. شکست ریتم در نقاط کانونی همچون فضای محراب، ایوان اصلی و ورودیهای شاخص به عنوان عامل توجه، کاربرد دارد. ریتم دار بودن فضاهای عبادی عامل ایجاد یکنواختی، وحدت کالبدی، هویتیابی مکان و مانع از پریشانی حواس شخص عابد می‌شود. (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۰)

نور در مساجد: در مساجد به نور و دعوت آن به درون ساختمان اهمیت زیادی داده شده است. علاوه بر شیوه‌های طبیعی از تزئیناتی که به وجود بیشتر نور کمک می‌کند نیز استفاده شده. آینه کاری یکی از این روش‌هاست. از خاصیت آینه و بازتاب نور در بسیاری از مساجد ایران استفاده شده است. با آینه کاری دیوار و سقف اتاق‌ها، با تابش و بازتابش، نورآرایی دلفریبی با نور روز ساخته و پرداخته خواهد شد. از آنجاکه ویژگی آینه ساخت تصویرمجازی و عمق بخشیدن به پیرامون میباشد پس میتوان گفت: با آینه کاری دیوار و سقف اتاق‌ها میتوان نمود گستردگی و بزرگی اتاق را در چشم پدید آورد. (مصلحی، ۱۳۹۲، ص ۳۷)

بطور کلی سایر الزاماتی که در مساجد باید رعایت شوند عبارتند از:

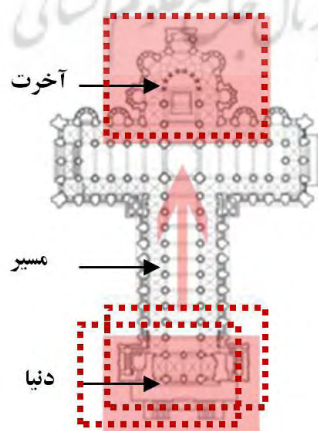
- مساجد نباید چند دره باشند که به عنوان فضای عبور مورد استفاده قرار گیرند.

- نباید محلی برای خرید و فروش مثل مغازه در مسجد ساخت. (طبایعی، ۱۳۹۳، ص ۲۰)
- مسجد همیشه به عنوان محل تجمع جمعی از مردم استفاده شده است. (مکی السباعی و شکویی، ۱۳۷۲، ص ۳۲۰)
- ریتم، تقارن، تضاد، تعادل و مردم‌واری (احمدی، ۱۳۹۳، ص ۳۷)
- گنبد و مناره دو نماد اصلی در حجم خارجی بنای مسجد
- زمین مسجد در قلب شهر
- پنجره به بیرون برای دید لازم نیست.
- هواکش‌ها و روزنه‌ها دور از دسترس دید و منظر.
- شبکه‌ها از شدت و غلظت نور می‌کاهند.
- نماسازی بندنه‌ها ساده، بی‌پیرایه
- جایگاه والای نماد ورودی در بندنه‌ی خارجی مسجد
- نظم هندسی در نمای ورودی
- جهت‌گیری هندسی مسجد به سمت قبله
- پلان منظم. تعادل حول محور قبله.
- ورودی‌ها و ایوانها و فضاهای اصلی و فرعی بر حول محور ارزش‌گزاری می‌شوند.
- تنوع عرصه‌ها و فضاهای داخلی مسجد
- هندسه
- محراب-یک نشانه و یک جهت به مفهوم یکی بودن هدف و یکی بودن سیر تعالی انسان‌ها.
- سقف- تمثیلی از فضای لایتناهی و کهکشانی آسمان‌ها
- انتخاب شکل مربع در پلان حول نقطه‌ی مرکزی
- رنگ‌های ملایم، عمیق، هماهنگ و آرام بخش همچون آبی روشن و سپید و تزیینات (نقره‌کار، ۱۳۹۲، ص ۲۴)
- اغلب مساجد در مرکز شهر‌ها نزدیک بازارها و محدوده‌ی دارالحکومه و در عرض ساخته می‌شدند. (تعداد صف‌هایشان کم ولی طولشان زیاد). (اسدزاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۷)

کلیسا

کلیسا محل عبادت پیروان حضرت عیسی منجی و مکان رسمی دین مسیحیت است. هنرها و فرم‌های متعددی از معماری مسیحی در بازه‌های زمانی متعدد و در مناطق مختلف جهان وجود دارد. فرم اولیه کلیساهای مسیحی از معابد قدیمی رومی (باسیلیکا) برگرفته شده است. باسیلیکاها یک ساختار عمومی در شهرهای روم بود که برای عملکردهای چندگانه مانند محل قضاوت، تالارهای گفت‌وگو، تالار جلسات و... استفاده می‌شد. باسیلیکای رومی هدف مسیحیت را به خوبی می‌رسانید که وجود فضای داخلی کافی برای محل اجتماع مسیحیان بود. محور طولی کلیسا محل محراب را در سمت شرق و ورودی اصلی را در سمت غرب مشخص می‌کند. معمولاً در سمت شرق و در فضای نیم دایره‌ای صحن قرار دارد. (رز، ۲۰۰۹). شمال کلیسا به گونه‌ای تمثیلی، بیانی مجسم از اعتقادات در دین مسیحیت است. کلیسا نمایانگر جایگاه انسان، خدا و مسیح است و مسیر دستیابی به جایگاه برتر را عیان می‌سازد.

نماد پردازی: حادثه تاریخی مصلوبیت عیسی: کلیسا در سطحی‌ترین لایه می‌تواند نمایانگر شکل صلیب باشد و می‌توان محورهای تشکیل‌دهنده کلیسا را با این برداشت منطبق بر محورهای صلیب به عنوان نمادی تاریخی-مذهبی در نظر گرفت. آنچه در ساختار کلیسا مشهود است وجود مسیری برای سیر به آخرت است. در ابتدای مسیر دنیوی ترین عرصه و در انتهای مسیر اخروی ترین عرصه به نمایش گذاشته می‌شود. عدم ارتباط و وابستگی بین دنیا و آخرت در این آیین موجب شکل‌گیری محور دنیا به آخرت در کلیساها شده است. (تصویر ۴) (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۶-۶۰)

تصویر ۴- مسیر دنیا به آخرت در کلیسا، کلیسای جامع سانتیاگو دکومپوستلا (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۷)

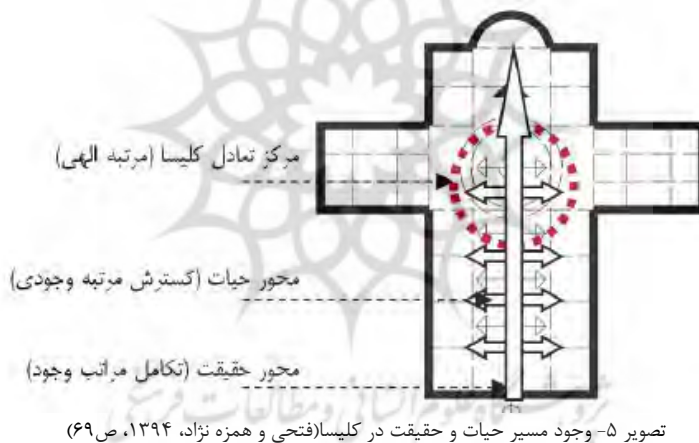
جهت‌گیری به سمت شرق: در آیین مسیحیت، مسیح را به خورشید شکست ناپذیر تعبیر کرده‌اند. محور اصلی تمام کلیساها به صورت موازی جهت‌گیری خود را به آن قسمت از آسمان دارند که خورشید - نماد و تمثیل عیسی دوباره زنده شده- از آنجا طلوع می‌کند. (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۸)

تفاوت در جایگاه معنوی انسانها: آنچه ساختار خطی آن در کلیسا توجیه می‌شود، تفاوت در جایگاه قدیسان و غیر قدیسان است. ورود و خروج قدیسان از قسمت بالایی محور و دیگران از قسمت انتهایی محور صورت می‌گیرد. حرکت در جهت محور طولی، حرکت در جهت تکامل معنوی است؛ حرکت از گناه به پاکی. محور نمادین در کلیساها، نمایشی کالبدی از سیر تاریخی تکامل در سیر مادی فضا است که از هر گونه گزندی مصون می‌ماند و طریق پیشرفت مادی و معنوی را نمایان می‌سازد (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۸)

نمادپردازی سیر تکوین معنوی افراد: باور به تکوین انسانها از دوران ماقبل تولد تا بعد از مرگ، به عنوان مسیر تکامل در کلیسا بیان می‌گردد. بر طبق این باور، تکوین انسانها در چندین مرحله صورت می‌گیرد. ابتدا در خود الوهیت، به گونه ای که انسان جنبه ای غیر مخلوق است موجودیت می‌یابد در مرحله بعد، انسان در لوگوس تولد می‌یابد که همان الگوی نخستین انسان و صورت واقعیت است. در مرحله بعد، انسان در مرتبه کیهان (بهشت) خلق می‌شود و سپس با ماهیت تباهی ناپذیر به بهشت زمینی نزول می‌کند. سپس با بدنی فناپذیر - که ماهیت آن به مراحل متقدم خلق انسان تعلق دارد - به زمین متعلق می‌گردد. این مرحله جایی است که انسان در ابتدای مسیر عروج قرار می‌گیرد و طریق کسب مراتب متعالی وجود خویش را جويا می‌شود. کلیسا این مسیر را در جنبه ظاهری و معنایی به عابدان راه حق می‌نمایاند (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۸).

تجمیع خصوصیات مکمل در کلیسا

محورهای عمود بر هم: آنچه در شمای کلی کلیسا مشهود است، برخورد دو محور در جهت های متفاوت با یکدیگر است. محورهای عمود بر هم در کلیسا خصوصیات مکمل را در معبد مسیحی به نمایش می‌گذارد؛ به گونه ای که، مقام الهی به محل تقاطع می‌بخشد و آن را جایگاهی متعالی می‌نماید؛ مبدأ بی فعل که هر گونه فعلی از اوست. هر محور کلیسا متشکل از دو نیم خط در یک جهت است، که در کلیسا چهار جهت را نشان می‌دهد. جهات مکان به صورت جفت های متضاد، نماینده هر گونه تعارضی است با حرکت های ضربی قبض و بسط - که دو گام مکمل در سیر هر ظهوری است - که از نقطه تعادل مرکزی فرا می‌روند و به آن باز می‌گردند. تقابل چهار تایی عناصر اربعه و کیفیات متناظر آنها به خوبی در شکل صلیب افقی نمایان می‌شوند. محور طولی کلیسا نشانه حقیقت، و محور عرضی نشانه حیات است. حقیقت، به انسان روحانی و حیات به انسان جسمانی مربوط است. درجات وجود عام به وسیله محور افقی تعریف می‌شود و این محور رمز راه هویت است که به کمال منتهی می‌شود. جهت اصلی در کلیسا نمودار محوری است که از راه پیوستن نقاط متناظر درجات وجود عام ایجاد می‌شود، و جهت عرضی نمودار گسترش یکی از این مراتب وجود خواهد بود. جهت عرضی، تصویر مرتبه بشری و جهت افقی آن چه را که نسبت به آن مرتبه، متعالی است، نمایان می‌کند. (تصویر ۵) (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۹)

تصویر ۵- وجود مسیر حیات و حقیقت در کلیسا (فتحی و همزه نژاد، ۱۳۹۴، ص ۶۹)

سلسله مراتب: کلیساهای ارمنی بر اساس سلسله مراتبی از فضاها و عملکردها ساخته شده اند. ورودی در جبهه غربی قرار دارد که پس از عبور از آن شبستان اصلی، با کشیدگی شرقی - غربی قرار گرفته و در ابتدای آن محل روشن کردن شمع و ادای فریض آیینی و دور تا دور دیوار شبستان روایتی از زندگی مسیح و حواریون بر روی دیوار نقش بسته است. مهراب از نظر نمادین به عنوان آخرین مرحله از مراتب زیارت، خاص اسقف و کشیشان به عنوان مردان خدا است و کسی اجازه ورود به آن را ندارد. (مخلص، ۱۳۹۳، ص ۱۴). کلیسا به شکل چهارگوش و در دو سطح قرار دارد. قسمت مرتفع، محل اولیای دین و به منزله آسمان و قسمت پایین آن، محل اجتماع آحاد مسیحیان و معرف زمین است. در فرهنگ مسیحیت، معماری کلیسا، نماد نظم آسمانی است. در ارمنستان تفکر پیش از آن نیز بر نمادسازی تأکید ویژه ای داشته است (مخلص، ۱۳۹۳، ص ۱۴). انجام مراسم آیینی آنان در داخل کلیسا در راستای یک محور طولی صورت می‌گیرد که مبدأ آن ورودی و مقصد نهایی محراب است. محور آیینی شامل: ورودی، شبستان، محراب می‌باشد. (اسدزاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۰)

فضای کلیسا: به فضای درونی کلیسا فقط از یک نقطه میتوان راه یافت. یعنی کلیساها، از خارج تنها از یک نقطه رو به مردم باز می‌شوند. اما متعلقات ساختمان کلیسا (کشیش و مذهبیین...) راه های متفاوتی دارند که بر مردم بسته می‌مانند. در تدوین فضای کالبدی کلیسا، همیشه به شکل خارجی اش بیشترین توجه مبذول شده به همان ترتیب که اشیا در فضای درونی شکل نمادی ویژه دارند و جایی خاص برایشان در نظر گرفته شده (اسدزاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۰).

آکوستیک در کلیسا: در کلیسا برای شنیدن درست صدا های مختلف نیاز به مدیریت صوت بسیار حس می‌شود. صدا های مختلفی مانند صدای دعای کشیش و یا گروه کر. آرامشی که در حین عبادت نیاز است بسیار حائز اهمیت است؛ لذا راه های بسیاری برای آکوستیک کردن فضا و مدیریت آن انجام می‌شده است (مولان، ۲۰۰۱).

کنیسه

در یونان از معبد به عنوان " Synagogue " نام برده می‌شده که به معنای " خانه نیایش " است. در فرهنگ عربی به محلی که در آن نیایش های یهودی انجام می‌شود " معبد "، " هیکل " و یا " کنیسه یهودی " گفته می‌شود. کنیسا خانه ای برای نیایش گروهی است. جایگاهی برای بریدن از خود و گفتگو با خداوند، جایی که

افزون بر کالبد بیرونی، انسان نیایش را در قلب خویش انجام می‌دهد. بیشتر کنیسه‌های یهودی در حال حاضر به سوی بیت المقدس ساخته شده‌اند. حوضی نیز در خارج از آنها ساخته شده است که نمازگزاران قبل از نماز می‌توانند در آن دستهای خود را بشویند.

شکل کنیسه غالباً مستطیل است. در جلو آن، شکافی وجود دارد که پرده‌ای آن را پوشانده است و به کمدمی ثابت تبدیل شده است و نسخه‌های تورات در آن نگهداری می‌شود. کنیسه‌های دوران معاصر معمولاً با ستاره داوود و دو لوح عهد عتیق تزیین داده می‌شوند.

در گذشته، قاری تورات معمولاً در محلی پایین تر از سطح کنیسه می‌ایستاد، اما امروزه متفاوت شده است و قاری تورات بر چهارپایه‌ای به نام "بیما" یا "میمار" که نسبتاً بالاتر از زمین است قرار می‌گیرد. کنیسه در اکثر اوقات زیربنای اجتماعی و فرهنگی جوامع یهودی به شمار می‌رفت. اکثر اوقات یک حیات کوچک، دادگاه و گاهی اوقات بازار به ساختمان کنیسه افزوده می‌شد. دولت لهستان پس از برپایی نظام آراندا در اوکراین دستور داد که کنیسه‌های یهودی به صورت دژ ساخته شوند و در دیوارهای آن درپچه‌هایی ایجاد شود تا سر تفنگها از آنها بیرون گردد.

تزیینات داخلی: دیوار کنیسه‌ها شتله‌ها با تزیینات غربی اسلامی پوشیده شده بود و تصویر حیوانات بر آنها دیده می‌شد که نمایانگر تأثیرگذاری فرهنگ ایرانی بر آثار هنری خزری‌های مجارستان بود. (عبدالوهاب، ۱۳۸۲، ص ۲۸)

درونگرایی، مرکزگرایی، محورگرایی: یکی از اصول ساماندهی کنیسه‌ها، اصل درونگرایی است. از این بابت کنیسه‌ها همانند مساجد هستند. دو اصل دیگر ساماندهی کنیسه یکی مرکزگرایی و دیگری محورگرایی است. این دو اصل همواره رویارو با یکدیگرند، مرکزگرایی بدین معنی است که نقطه مرکزی و میانی فضا کانون توجه است و همه اجزا و عناصر رو به آن آرایش می‌یابند. ولی اصل محورگرایی فضا بدین گونه نمود می‌یابد که این فضاها در ایران در راستای شرقی-غربی و رو به مغرب جای می‌گیرند. با معلوم شدن یک نقطه در بخش غربی که محل قرارگیری الواح تورات است، راستایی که انسان باید هنگام نیایش به آن رو کند روشن می‌شود. (دیوانداری و همکاران، ۱۳۹۵)

بخش‌های ویژه فضای درون کنیسه عبارتند از: ورودی، جایگاه‌های پیشنماز و الواح تورات، جای نشستن بانوان، جای نشستن آقایان. در این میان، جایگاه‌های پیشنماز و تورات به عنوان نشانه‌های نمایانگر یهودی به شمار می‌آیند. در فضاهای درونی معمولاً بیشترین آرایه‌ها در جایگاه تورات و سپس در جایگاه پیشنماز و اجزای آن کار می‌شود.

اعضای گروه‌های یهودی هر یک به تناسب جایگاه و موقعیت اجتماعی و طبقاتی خود در کنیسه می‌نشستند و حاخامها، فقها و صاحب منصبان پیشاپیش همه قرار می‌گرفتند و پشت سر آنها تجار ثروتمند و سپس شهروندان معمولی می‌نشستند. جایگاه هر یک از حضار به تناسب دوری و نزدیکی آنها به دیوار شرقی کنیسه سنجیده می‌شد. بلندمرتبه‌ترین افراد در نزدیکی دیوار شرقی و افراد تهیدست و گدا در کنار دیوار غربی می‌نشستند.

یهودیان در کنیسه به مبادله اطلاعات تجاری و مشاجره و دعوا و رقابت می‌پرداختند. داشتن یک جایگاه و صندلی در کنیسه برای اعضای جامعه یهودی موضوع مهمی به شمار می‌رفت. فرد یهودی صندلی یاد شده را تا آخر عمر می‌خرید و یا آن را اجاره می‌کرد. خرید کرسی برای نیایش در کنیسه تا به امروز در کنیسه‌های ارتدوکس به عنوان یک سنت رایج است. البته به کسانی که ناتوانی مالی خود را ثابت کنند به شرط حضور مستمر در مراسم نیایش، صندلی مجانی اعطا می‌شود.

سبک معماری خاصی که بتوان آن را "سبک یهودی" نامید، در کنیسه‌ها وجود ندارد. سبک معماری کنیسه‌ها با توجه به تفاوت تمدن جامعه میزبان آنها متفاوت بود. معابد یهود در دوران هلنی تحت تأثیر سبک هلنی بود؛ به عنوان مثال معبد "دیورا یوروپوس" با تابلوهای موزاییکی اشخاص و منظره‌هایی از "عهد عتیق" به سبک هلنی تزیین شده است؛ به گونه‌ای که میان شخصیت‌های عهد عتیق و شخصیت‌های اسطوره‌ای تمدن هلنی نوعی همگونی احساس می‌شود. همچنین تصاویری از افلاک، ارواح و درختان وجود دارد.

تقسیم بندی کنیسه‌ها و شکل داخلی آنها با توجه به مذهب دینی رایج در آنها با یکدیگر تفاوت داشت. کنیسه‌های یهودیان حسیدی بسیار ساده بود؛ زیرا از نظر حسیدیسم زندگی شخصی افراد نوعی عبادت به شمار می‌رود.

کنیسه حسیدی‌ها صرفاً محلی برای گردهمایی است و نام آنها "شتیلخ" است که واژه ای یدیشی به معنای "اتاق کوچک" می‌باشد. در کنیسه یهودیان ارتدوکس، برخلاف کنیسه‌های اصلاح طلبان و محافظه کاران جای نماز و نیایش مردان از زنان جدا شده است. قرائیان از معبد به عنوان "بیت هاشتحفوت" یعنی "محل سجود" و یا "مسجد" نام می‌برند. (عبدالوهاب، ۱۳۸۲، ص ۲۸). در شکل زیر جهت یابی هر سه بنا مشخص شده است. سمت راست: کنیسه. وسط: مسجد و سمت چپ: کلیسا.

تصویر ۶- جهت گیری کنیسه، مسجد و کلیسا (عبدالوهاب، ۱۳۸۲، ص ۲۸)

نتیجه گیری

بطور کلی ویژگی‌های هر کدام از بناهای مذهبی ادیان توحیدی در جدول زیر جمع آوری شده‌اند.

جدول ۱- ویژگی‌های معماری هر کدام از بناهای مذهبی ادیان توحیدی

ویژگی‌های خاص معماری مکان‌های ادیان توحیدی		
مسجد(اسلام)	کلیسا(مسیحیت)	کنیسه(یهودیت)
- محور در مسجد: نماد گرای(نماد فلسفه ی عبادت)	- محور در کلیسا: نماد پردازی	- جهت گیری
- ایجاد خلا برای ارتباط با معبود- ایجاد سکون برای تفکر	- جهت گیری- شرقی غربی	- حوض جهت شستشو دست ها قبل از نماز
- ارتباط با خدا بدون ایجاد واسطه	- محراب در شرق	- غالبا مستطیل شکل
- محور قبله	- انجام مراسم آیینی در محور طولی کلیسا- مبدا ورودی مقصد محراب	- محل نگه داری تورات وجود دارد
- عناصر تشکیل دهنده: محراب ، منبر، گنبد...	- محور آیینی شامل: ورودی ، شبستان ، محراب	- تزئین با ستاره ی داوود و دو لوح عصر عتیق
- سلسله مراتب حرکتی کارکردی عملکردی	- تفاوت در جایگاه معنوی انسانها	- ایستادن قاری تورات در سطحی
- ریتم	- واسطه برای دستیابی به خدا	- پایین(در گذشته) و یا بالا تر(اکنون) (بیما- میمار) زمین.
- تقارن	- تاثیر عوامل معنایی	- زیربنای اجتماعی و فرهنگی جوامع یهود
- شکل یابی ساختار کلی	- هندسه	- حیاط کوچک
- تعریف انسان کامل در محور عمودی	- سلسله مراتب (عناصر نمادین)	- تزئینات داخلی: پوشیده شده با تزئینات غربی
- مسیر دستیابی و ارتباط معنوی با خدا	- تعریف انسان کامل در محور عمودی	- اسلامی و تصاویر حیوانات
- بی معنایی فاصله و زمان	- مسیر دستیابی و ارتباط معنوی با خدا	- مرکزیت به عنوان فضایی مقدس
- وجود تعادل معنوی فضا در برخورد محور عمودی و افقی	- بیمعنایی فاصله و زمان	- نور
- دارای یک ورودی باشد	- وجود تعادل معنوی فضا در برخورد محور عمودی و افقی	- رنگ
- دارای صحن داخلی	- به شکل چهارگوش - غالبا مستطیل	- تزئینات
- تناسب کلی بنا	- در دوسطح: بالا محل اولیای خدا و پایین عوام مردم	- به معنی محل تجمع
- تعادل	- ورودی در جبهه غربی	- محور طولی
- مردم واری و مرکز اجتماع	- دور تا دور دیوار شبستان روایاتی از زندگی مسیح و حواریون	- نماد
- انقطاع از فضای پرهیاهوی بیرون	- به فضای درونی کلیسافقط از یک نقطه میتوان راه یافت.	- صدا
- شاخص شدن بنا با عناصری مانند گنبد، مناره و ...	- مرکزیت به عنوان فضایی مقدس	
- عدم دید از صحن کوچک بنا	- نور و رنگ	
- محرمیت، خلوت درون	- تزئینات و آکوستیک	
- راهرو های ورودی کم ارتفاع و کم نور/ فضای اصلی صحن پرنور	- محل گردهم آیی	

(ماخذ: نگارنده)

- همچنین نقاط مشترک بین هر سه ساختمان دینی (مسجد، کلیسا و کنیسه) را میتوان به تفصیل زیر بیان کرد:
- محور، عاملی اساسی در سازماندهی کالبدی معابد دینی است؛ که با توجه به نحوه تفکر هر مکتب، نقشی نمادین در فضاهای عبادی داشته است. محور، در فضای نیایشگاهها عامل جهت‌مندی است که می‌تواند القاکننده معانی و کیفیت فضایی تعریف شده‌ای در عبادتگاه باشد.
- تمامی ساختمان‌های دینی دارای جهت گیری خاصی به سمت آنچه برایشان مقدس است دارند. مسجد به سمت قبله، کلیسا به سمت شرق (محل طلوع خورشید) و کنیسه به سمت بیت المقدس.
- در تمامی ساختمان‌های دینی نظم، تناسب، تعادل، ریتم به همراه هندسه ای خاص دیده می‌شود. فرم ساختمان‌ها و پلان آنها با هندسه ای کاملا ساده و بی‌پیرایه و اغلب بصورت مستطیل طراحی شده است.
- نمادگرایی در تعریف سلسله مراتب ساختمان‌های مذهبی نقش ویژه ای دارد. هر کدام از سه ساختمان ادیان توحیدی داستان و یا حکمت خاصی در پشت چیدمان و شکل گیری فضاها دارد.
- ایجاد سکون برای تفکر و عبادت در نقاط خاصی از این بناها دیده می‌شود. عوامل به وجود آورنده‌ی این سکون مانند تداخل محورهای عمودی و افقی، تنظیم نور و صوت، افزایش ارتفاع و... می‌باشد.
- در همه ادیان مفهوم "مرکزیت" به عنوان فضایی مقدس است. نور و رنگ نیز از ویژگی‌های متمایز این عمارت‌ها تلقی می‌شود که هر کدام از ساختمان‌های دینی بر اساس سنت‌های دینی و فرهنگی خود و همچنین خواستگاه‌ها و بنیاد‌های خود از رنگ، نقاشی‌های دیواری اشکال اساطیری شیشه کاری منقوش، انعکاس نور خورشید، انعکاس نور ماه بهره می‌گیرند. (اسدزاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۰)
- در تمامی بناهای ادیان توحیدی فضای خاصی برای رهبر آن دین جهت انجام فرایض دینیشان در نظر گرفته شده است. در مسجد، محراب با قرار گرفتن پایین‌تر از سطح زمین، در کلیسا فضایی خاص با ارتفاعی بیشتر مخصوص کشیش‌ها و در کنیسه فضایی سکو مانند به نام "مایا" برای رهبر دینی در نظر گرفته شده است.
- تمامی ساختمان‌های مذهبی محل اجتماع مردم آن دین است که این از مهم‌ترین عملکردهای این فضاها بشمار می‌آید. بناهای مذهبی همه یک ورودی برای وارد شدن مردم داشتند. (عدم وجود چند ورودی که به عنوان محل تردد قرار گیرد).
- تمامی این بناها طی سلسله مراتبی از فضای پرهیاهوی بیرون فاصله می‌گیرند تا در فضایی آرام به تفکر و عبادت پردازند.

- در این بناها در جبهه ی اصلی جهت عبادت هیچ پنجره ای نیست و معمولا پنجره ها در بقیه جناح در ارتفاعی بالاتر از دید انسان قرار می‌گیرند تا باعث ایجاد حواس پرتی نشود.
- آب در بسیاری از مکاتب فکری به عنوان ماده اولیه حیات و عنصری همراه با پاکی، طهارت مادی و روحانی مطرح است و نقش اساسی در فرایش دینی هم چون وضو، غسل، تعمید و تطهیر بر عهده دارد. بنابراین دارای اهمیت بسیاری در معماری معابد بوده و به اشکال مختلف در ساختار بناهای مذهبی هر یه دین مورد استفاده قرار گرفته است. (رشیدی و قربانی نیا، ۱۳۹۴)
- بطور کلی طبیعت همواره نقش مهمی در ادیان مختلف داشته است. علیرغم وجود تفاوت ها در نگرش ادیان مختلف نسبت به این موضوع، خطوط مشترکی نیز در نگاه آنها نسبت به طبیعت وجود دارد که در شکل گیری معابد آنها نقش اساسی داشته است. (قدوسی فر و همکارانف ۱۳۹۱، صص ۳۷-۴۸) برای مثال احترام به خورشید و رو به خوردشید کردن کلیساها و یا مقدس شمردن آب و خاک و آتش در ادیان سه گانه ی توحیدی اهمیت ویژه ای داشته است.

منابع

۱. مکی السباعی، محمد، شکویی، علی (۱۳۷۲). نقش کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، گروه انتشارات، سازمان مدارک فرهنگی اسلامی، ص.ص ۳۲۰-۳۲۱
۲. عبدالوهاب، المسیری، (۱۳۸۲). ترجمه موسسه مطالعات و پژوهش های تاریخ خاورمیانه، دایره المعارف یهود، یهودیت و صهیونیسم، دبیرخانه کنفرانس بین المللی حمایت از انتفاضه فلسطین، جلد پنجم، چاپ اول.
۳. طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم، العروه الوثقی (۱۳۹۲). نشر موسسه الاعلمی المطبوعات، دینا، تهران
۴. احمدی، عباسعلی (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی-تحلیلی مسجد جامع گز به استناد نویافته های مرمتی، نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی دوره ۱۸ شماره ۴، ص ۳۷
۵. مصلحی، حمید (۱۳۹۲). بازتابش نور در معماری ایرانی، همایش تخصصی روشنایی و نورپردازی ایران، شیراز
۶. فتحی، سحر، حمزه نژاد، مهدی (۱۳۹۴). معناشناسی محور در مسجد و کلیسا، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، صص ۵۳-۶۲
۷. مخلص، فرنوش (۱۳۹۳). ساختار کلیساها ی ارتدکس ارمنستان، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال دوم، شماره پنجم.
۸. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۹۲). معماری مساجد اسلامی ایران، دانشکده معماری دانشگاه علم و صنعت.
۹. اسدزاده، ژیللا، لیلارحیمی و مسعود حق لسان (۱۳۹۵). بررسی معماری ادیان الهی و تاثیر آن در طراحی مدرن، سومین کنفرانس بین المللی نوآوری های اخیر در عمران معماری و شهرسازی. تهران.
۱۰. دیواندری، جواد، آیدا برکاتی و حسین علیپور (۱۳۹۵). بازخوانی مولفه های موثر بر ادراک معنویت فضای کنیسه، کنفرانس بین المللی مهندسی معماری و شهرسازی.
۱۱. سجادیان، زهرا، اکبرزاده، رضا، عزیزی، مرتضی اسماعیل پور، حسن (۱۳۹۴). بررسی آیین معماری ارمنی و معماری کلیسا و شباهت های اسلامی، کنگره بین المللی پایداری در معماری و شهرسازی معاصر خاورمیانه.
۱۲. رشیدی، الهام، قربانی نیا، انسیه (۱۳۹۴). گذری بر نقش عنصر آب در معماری معابد ایران و جهان، کنفرانس بین المللی یافته های نوین در علوم، مهندسی و فناوری.
۱۳. قدوسی فر، هادی، حبیب، فرح، شهبازی، مهتیا (۱۳۹۱). حکمت خالده و جایگاه طبیعت در جهان بینی و معماری معابد ادیان مختلف، فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر، شماره بیستم، سال نهم، صص ۳۷-۴۸
۱۴. M. RYCHTÁRIKOVÁ, M. MUSABUDA(2003)F.OHRABLO, Evaluation of a Modern Catholic Church by Acoustical Software Based on the Ray-Tracing Method, Slovak journal of civil engineering, pp21-25
۱۵. Academic dictionaries and encyclopedias(2005). Architectural design of synagogues- The Ancient Synagogue - The First Thousand Years, Yall university press
۱۶. Acoustics for Churches and Chapels, Art & Environment Subcommittee,(2003). DIOCESE OF COLUMBUS, p2
۱۷. Arthur M. Noxon, CHURCH ACOUSTICS,(2001). Acoustic Sciences Corporation.
۱۸. Lubmana and B. Kiserb a,bDavid The History of Western Civilization Told Through the Acoustics of its Worship Spaces, 14301 Middletown Lane, Westminster
۱۹. Leslie. Rose(2009). Art and architecture of worlds religion, GREENWOOD PRESS An Imprint of ABC-CLIO, LLC, oxford. England.
۲۰. p Wilkinson and Douglas Charing,(2004). ENCYCLOPEDIA OF RELIGION, First published in Great Britain. by Dorling Kindersley Limited 80 Strand, London WC2R 0RL